

<https://doi.org/10.15407/rksu.39.005>

УДК 271.222(477)-726.1Могилянський:82-6]"1762/1766"

+ 929:271.22](477)"1704/1770"Могилянський

Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

Віктор Короткий, кандидат історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

ДВІ ЗБІРКИ ЛИСТІВ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МОГИЛЯНСЬКОГО 1762—1766 РОКІВ: ОСОБИ, ПОДІЇ, СИМВОЛИ І ЖЕСТИ

Частина 2. Листування зі світськими діячами

Мета роботи. На підставі корпусу листування Арсенія Могилянського за 1762—1766 рр. показати різницю проявів особистості митрополита щодо персон різного ступеня наближеності та значущості для нього, з особливою увагою до фактів емоційного зв'язку (через спеціальні звороти, терміни, інтимні подробиці змісту, дари); розкрити проявлені й не проявлені символи та жести в епістолях преосвященного Арсенія і його адресатів. **Методологія.** В основу методології покладено сучасні розробки в епістології, «історії повсякдення», «інтелектуальній історії» та «історичній антропології». **Новизна.** У дослідженні уведено в науковий обіг корпус листів, з яких лише кілька були опубліковані раніше. Через призму листування виявляються риси

Цитування: Ульяновський В., Короткий В. Дві збірки листів Київського митрополита Арсенія Могилянського 1762—1766 років: особи, події, символи і жести. Частина 2. Листування зі світськими діячами. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 4 (39). С. 5—22. <https://doi.org/10.15407/rksu.39.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 характеру, інтереси, інтелектуальні інтенції, сакральні і речові пріоритети Арсенія Могилянського. Вперше розглядається символіка пов'язаних з ним сакральних і світських речей та артефактів, словесна жестова система ієрарха Церкви. **Висновки до ч. 2.** У листуванні зі світськими особами Арсеній Могилянський відстоював канонічне право керування церковними структурами Київської єпархії лише митрополитом, м'яко заперечуючи намагання деяких світських керманців диктувати свої вимоги (Кирило Розумовський). Стосунки преосвященного Арсенія із запорожцями (кошовий Петро Калнишевський) та козацькою елітою (військовий суддя Павло Головатий) були найбільш тісними з-поміж усіх світських осіб. Це виявлялося в особливих дарах з обох сторін, підборі ікон та мошей як митрополичого благословення й молитовних практик. При цьому лінія «духовний глава — віряни» діяла як на етикетному, так і на персональному рівнях. Форми й жести сакрального світу Арсенія Могилянського особливо проявилися в шануванні та пропаганді ним святинь Софійського собору. В усіх випадках листування митрополита зі світськими діячами він діяв винятково як архієрей, людські прояви якого «заховані» за символікою слів, дарів, жестів¹.

Ключові слова: Арсеній Могилянський, Кирило Розумовський, Павло Головатий, листування, Київська митрополія, особи, події, символи, жести.

Актуальність теми дослідження. Стосунки Арсенія Могилянського зі світськими особами дають змогу побачити форми, методи й особливості співвідношення церковних та державних і військових структур. «Зовнішній» бік цих стосунків відображений в офіційних документах вертикалей влад. Однак вони доволі формалізовані й позбавлені персоналізованого, власне, людського забарвлення. Листування митрополита Арсенія із чільними діячами російської світської влади, Гетьманщини та Запорозької Січі дозволяє побачити значну різницю ставлення митрополита до різних органів влади та її носіїв. Листи дають можливість дослідникам показати, яке значення у «великій» і «малій» політиці відігравали людські інтенції глави Київської митрополії. Завдяки аналізу згадуваних в епістоліях дарів як з боку Могилянського, так і його адресатів можна відчутти «речову» форму цих стосунків, її сакральний й жестовий вияви. У статті вперше досліджуються листування митрополита з жінками, які належали до соціальної еліти імперії, особливі прояви релігійності жіночої частини адресанток ієрарха та його роль у підтриманні їхньої побожності.

Аналіз досліджень і публікацій. Стосунки Арсенія Могилянського зі світськими діячами лише побіжно висвітлені у працях, присвячених особі митрополита. Головний фокус уваги дослідників був сконцентрований на публічній діяльності митрополита Арсенія як ієрарха Церкви. В історіографії до початку ХХ ст. лише у книзі Миколи Шпачинського було опубліковано кілька листів Могилянського та до нього [17, прил., с. 4—13], хоча автор не використав їхній інформаційний потенціал для розгляду форм і жестів

¹ Закінчення. Частина 1 див.: Рукописна та книжкова спадщина України. 2025. № 3 (38). С. 25—58.

стосунків митрополита зі світськими особами. В наш час лише Олександр Надтока спеціально звернувся до листування Арсенія Могилянського, зосередившись на кількох листах до світських діячів, зокрема Павла Головатого [10; 11]. Предметний аналіз усього листування митрополита зі світськими діячами, збереженого у двох конволютах [1; 3], дає змогу не лише уточнити, але й переглянути висновки дослідника.

Мета дослідження полягає в реконструкції системи стосунків Київського митрополита Арсенія Могилянського з представниками різних рівнів світської і військової влад в Україні на тлі персональних зв'язків ієрарха з окремими особами поза владними структурами.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо огляд епістолярію Арсенія Могилянського з *представниками світської влади*, зокрема з його листування з гетьманом Кирилом Розумовським [14].

Спочатку у травні 1760 р. гетьман звернувся до митрополита з проханням розшукати по всіх монастирях старовинні рукописні книги, зокрема літописи, оскільки він «от давнего де времени с великим любопытством и охотою собирает в свою собственную библиотеку книги русские, а ныне уведомился, что от пожаров спаслися немалое число таких книг старинных рукописных в монастырях митрополии его преосвященства». Тож Розумовський просив їх надіслати для перегляду та копіювання. Могилянський розпорядився провести пошук, але майже всі монастирі відповіли, що в їхніх бібліотеках рукописних літописів немає [2, арк. 1–2]. Це вже виглядало як певне ігнорування прохання гетьмана.

Надалі стосунки митрополита Арсенія з гетьманом, якщо судити з їхнього листування, не були безхмарними. Наприклад, 23 вересня 1763 р. Розумовський писав митрополиту, що в монастирських маєтках та інших церковних володіннях городничими (управляють маєтками) є монахи, й вони, «будучи удалены от начальников своих, многие забывают звание и долг монашества своего, и видими бывают от них ежечасно происходимые соблазнения и крайне монашескому чину предосудительные поступки». Окрім того, монахи «мирским командам в указных требованиях послушания чинят», оскільки переконані, що звільнені від світського суду й покарані не будуть. Гетьман відверто писав, що митрополит і сам «довольно сведом» про негідну поведінку монахів-управителів. Він навіть повчав: «Сие как регулам монашеским, так и учреждениям духовным противно». Розумовський у підсумку наполягав, щоб монахів городничими та іншими управителями сільських маєтків не призначали, сподіваючись («не сумневаясь»), що владика Арсеній у своїй єпархії замінить монахів-управителів на світських [3, арк. 170–170 зв.]. Те саме він вимагав також від Чернігівського та Переяславського архієреїв і киево-печерського архімандрита. Фактично дана «рекомендація» була наказом, опертим на розпорядження імператриці. Митрополит Арсеній розумів, що це необґрунтоване

8 втручання світської влади в церковні справи, однак протівитися імператорському розпорядженню не міг. Тож він 18 жовтня відповів гетьману, що розпорядився по всіх монастирях «всермерно старатися» виконати це розпорядження [3, арк. 171—171 зв.]. Гадаємо, це була більше відписка, бо така заміна в монастирях Київської єпархії не проводилася, принаймні масово. Преосвященний Арсеній не міг також не знати про проєкт Кирила Розумовського щодо спадкового гетьманства та перетворення Київської Академії на університет за європейським зразком, де митрополит мав би відношення лише до богословського факультету, хоча навіть викладачів-богословів він повинен був узгоджувати з гетьманом — це, знову таки, мало на меті обмежити владу Київського архієрея навіть над єдиною вищою школою в єпархії [17, с. 444—445].

Іноді Розумовський звертався до Могилянського з особистими проханнями, очікуючи на їх беззастережне задоволення. Так, 12 жовтня 1763 р. гетьман нагадав про власну та старшини пропозицію про призначення свого домового капелана Корнилія Юзефовича глухівським протопопом. Зі слів Розумовського, 21 січня 1762 р. владика відповів, що це зробити неможливо з низки причин: 1) протопоп в урочисті царські дні з усім духовенством має соборно служити у Глухівському соборі; 2) він має постійно засідати у Глухівському духовному правлінні; 3) повинен наглядати за духовенством і церквами в усій протопопії, об'їжджати її 2—3 рази на рік; 4) він може призначатися у спеціальні духовні комісії та перебувати в різних місцях, а також при кафедрі в Києві. У зв'язку з усім зазначеним, «а по большей части потому, что он при доме моем капелянскою обязан должностію», у призначенні Юзефовича гетьману було відмовлено.

Розумовський довго не був у Глухові, а після повернення він знову «відродив» цю справу. Найперше гетьман зужив майже монарший аргумент: «Ваше преосвященство сами довольно ведаете, что где в торжественные дни есть присутствие мое в церкви, там и собор быть должен», а оскільки всі урочисті церемонії «при доме моем производятся», то не лише протопоп, але й усе духовенство там має служити [3, арк. 172—172зв.]. Це була явна підміна понять: на той час Миколаївська церква (до завершення спорудження Троїцького собору) мала статус кафедральної, в ній при нагоді служив сам митрополит, за церковними правилами всі урочистості мали відбуватися там, а не в резиденції гетьмана. Розумовський також запевняв, що всі засідання Духовного правління та справи у Глухові Юзефович має безперешкодно виконувати, а поїздки у віддалені села може здійснювати його вікарій. Гетьман наполягав, що його капелан — найкраща кандидатура для підтримання порядку. Він навів приклад: коли його дякон захворів, то глухівський намісник Галятовський на прохання гетьмана дати іншого відмовив, «что мне и самому было чувствительно», коли ж хворів сам капелан чи відлучався у справах з дозволу гетьмана, «придворная моя церковь оста-

валась без служення», оскільки інші священники, «не будучи ему капеляну подсудственние», відмовлялися служити [3, арк. 172зв.—173]. Розумовський трактував це «невежеством» місцевого духовенства, хоча вказані факти показують на значне тертя між місцевою світською й духовною владою та небажання відповідальних духовних осіб підкорятися наказам гетьмана. Проте Розумовський наполягав, що серед усіх місцевих священників Юзефович найкращий за духовними, інтелектуальними й людськими якостями.

Такий рішучий «наступ» і демонстрація влади Кирила Розумовського викликали детально продуману відповідь митрополита Арсенія від 18 жовтня 1763 р., де владика знову вказав на «трудности» для задоволення цієї вимоги. Але тепер головною перешкодою було те, що місце протопопа глухівського було вже зайняте. Преосвященний докладно описав усі перипетії Ніжинської й Глухівської протопопій, призначення на них через вибори місцевим духовенством та царським указом. Врешті, він, гадаємо, ледь не іронічно зазначив, що в разі звільнення протопопії на це місце знову можна буде висунути кандидатуру гетьманового капелана Корнилія [3, арк. 174—177].

У листопаді 1764 р. гетьманська влада була ліквідована [4; 7; 14; 16], проте Кирило Розумовський зберіг свої позиції й численні земельні володіння, зокрема й відчужені в монастирів. У 1766 р. розгорівся справжній скандал щодо земель Батуринаського Миколаївського монастиря. Про це листовно повідомив митрополита Арсенія архімандрит Варсанофій. Він писав, що в 1763 р. саме на прохання гетьмана Кирила Розумовського Св. Синод поставив Варсанофія начальником монастиря. Тоді царський духівник (затим митрополит Ростовський) Феодосій «в глаза мне сказал: мы знаем для чего тебя гетман промует, чтоб де ты о отобранных Батуринаского монастыря землях молчал». Варсанофій спочатку не вірив, «чтоб такой господин мог избидеть монастырь». Однак згодом виявилось, що все це правда. Тож після розгляду в земському суді було винесено вирок про виплату Кирилом Розумовським обителі 8020 руб., 25 тис. руб. «заруки», а також кошти за кам'яницю для красильні та зіпсовані землі. Окрім того, родичі графа «и все прихлебатели» спробували розтягти монастирське добро й серед них першим був батуринаський сотник Дмитро Стожко та економ володінь Розумовського, які «рады мене в ложке воды утопить», а місцеві козаки з намови Стожко погрожували «мене в смерть убить». Саме через це противники подали прохання митрополиту Арсенію перевести Варсанофія в інший монастир. Але це їм не вдалося, тоді Стожко через свого молодого небожа та двох підкуплених хлопчиків «протест и доношение о богомерзком деле на меня» подали, але не митрополиту, а в Малоросійську колегію, де є прибічники графа, й вони «ради видеть хоть на мелкие части мене раздробленнаго», особливо родичі Розумовського. Варсанофій стверджував, що ще 1765 р. за обідом граф Петро Рум'янцев та кн. Мещерський «выговаривали мне: как де тебе не стыдно и не совестно, понуждали к раскаяню сносить,

ведь ты взыскан его сиятельства милостию». Затим Семен Кочубей «страшчал мене». Варсанофій молив Господа «да мимо идет от мене чаша сия» та просив архієрея про допомогу й захист «в день отчаяния моего», шкодуючи, що доля «в гетманскую архимандрию занесла» [1, арк. 480—482зв.]. При цьому листі немає відповіді чи навіть резолюції митрополита Арсенія, лише примітка: «Подано ноября 13 дня 1766 года» [1, арк. 480]. Справа була дуже делікатна, вочевидь, Могилянський мав добре подумати, як її розв'язати.

Листи графа Петра Рум'янцева, який від 1764 р. з наказу Катерини II став генерал-губернатором Малоросії [6; 9; 12], до митрополита суто ділові. Зокрема, 22 грудня 1765 р. граф передавав скаргу, подану в Малоросійську колегію отаманом с. Білки Коропської сотні Василем Швачкою про те, що священник Василь Іллінський не дозволив йому у храмі зачитати царський указ про заборону священникам за вінчання та поминання брати кошти більше встановленої норми, бив отамана, обзивав «разними непотребними словами», перестав причащати вірян і наказав дячку з пономарем викинути його з храму, вони ж ганялися за Василем і грозили забити. Тож Рум'янець пропонував митрополиту розібратися в ситуації й покарати «продерзость» священника [1, арк. 14—14зв.]. Владика Арсеній створив комісію й запевнив графа, що, в разі вини священника, «с ним поступлено будет по святых отцов правилам и государственным правам» [1, арк. 15—15зв.]. Серед аналізованого листування немає документів про хід справи, однак всі укази в церкві мали зачитувати самі священники за розпорядженням митрополита, а не світські особи та ще й з наказу світської влади, а не Св. Синоду чи преосвященного. Тож владика Арсеній, імовірно, й не збирався догоджати нікому зі світських осіб, в тому числі Рум'янцеву.

Так само чинив митрополит і в інших справах. 12 січня 1766 р. Рум'янець звернувся до Могилянського з незвичним проханням: до нього був привезений з Пирятина козацький син Лев Чернявський, «который по усмотрению моему заражен меланхолическою болезнью». Тож граф пропонував владіці Арсенію помістити його в один з монастирів неподалік Глухова (Петропавлівський чи Гамаліївський) під нагляд ігумена та утримувати на кошт обителі до одужання [1, арк. 98]. Могилянський у відповідь нагадав указ Петра I від 23 вересня 1723 р., який «отрек» надсилати до монастирів «самозбродным и под видом изумления бываемых, каковыя на пред того аки бы для исцеления изумления посылалися в монастыри». Указ же від 8 серпня 1762 р. пропонує «безумних», якщо родичі не хочуть їх доглядати, відсилати не в монастирі, а в спеціально створені «доми», тож, за словами архієрея, Чернявського, відповідно до цих указів, в монастир відправити неможливо [1, арк. 99зв.—100].

Звертався до митрополита Арсенія з офіційними запитами також київський генерал-губернатор Федір Воейков [5]. У серпні 1766 р. він писав про знайдений «подметный» лист у дворі киево-подільського городничого Фе-

дора Донця з повідомленням, що його збираються вбити або пограбувати відставний гусар Марко Іванов з товаришами. Слідство щодо цього показало, що лист був написаний економом Кирилівського монастиря Нафанаїлом по злобі на дружину Марка Мотрю. Воейков пропонував митрополиту розібратися з Нафанаїлом: детально його розпитати та винести вердикт [1, арк. 542—542зв.]. Проте Київська духовна консисторія й митрополит вирішили, що вся справа стосується світського суду, тож повернули її Воейкову [1, арк. 543—544зв.]. Але 16 жовтня 1766 р. генерал-губернатор знову писав владіці Арсенію, що Мотря Степанова просить захисту, оскільки її побив судовий писар Київської духовної консисторії ієромонах Венедикт та канцелярист Тимофій Андрієвський — «роздевши донага розгами и по щекам также кулачем» та сережки в неї відібрали за те, що вона «с оним Венедиктом к грехопадению не склонилась», побої вона зняла в київському магістраті. Воейков наполягав, що ця справа стосується духовної влади, яка має Мотрі «учинить справедливость и удовольствие» [1, арк. 547—547зв.]. При цьому знову впливла історія з підкидним листом. Митрополит з консисторією і цього разу відмовили. Було встановлено, що Мотря стала доносити на Венедикта під час допиту про підкидного листа, тож Воейкову нагадали указ Петра I від 22 січня 1722 р.: якщо хтось зробить донос під час слідства, той донос слід відкласти до завершення головного слідства. Відтак митрополит пропонував дотримуватися цього указу й спочатку Воейкову довести до кінця справу про підкидний лист [1, арк. 548—549].

Проаналізоване листування показує, що Арсеній Могилянський опирався намаганням представників світської влади різних рівнів (включно з гетьманом та генерал-губернатором) втручатися в духовні справи і духовну корпорацію, оскільки все це було сферою його влади та відповідальності. Він не міг заперечувати лише укази місцевих посадовців, оперті на царські розпорядження. Судячи з аналізованих збірників листів, з жодним із представників світської влади на території Гетьманщини преосвященний Арсеній не мав дружніх чи навіть приятельських контактів.

Козацька старшина. Відносини Арсенія Могилянського з козацькою старшиною склалися зовсім інакше. Дослідники стверджують, що митрополит Арсеній мав винятково приятельські стосунки із запорозькою старшиною, і це підтверджують листи: один від кошового отамана Петра Калнишевського і сім від судді Війська Запорозького Павла Головатого. О. Надтока констатує: «Зміст і тональність листування запорозьких старшин і Київського митрополита засвідчують особливу приятельську і взаємну повагу сторін» [10, с. 28—29].

Колега дійшов цього висновку на основі конкретного розгляду короткого листа Петра Калнишевського до владіци Арсенія від 28 серпня 1766 р. [11]. Кошовий отаман скористався можливістю передати послання через відпоручника, тож зробив «покорнейший уклон из желанием всякаго

благополучия» митрополиту та повідомляв, що сам він «милостию Вышняго и вашего высокопреосвященства молитвами» з усіма козаками перебуває «во всяком благополучии». Калнишевський також повідомляв, що «о деле нашем» подано прохання цариці, але резолюції ще немає «и что будет неизвестно». Насамкінець традиційно він просив благословення й молитов [1, арк. 405]. Цього листа владика Арсеній отримав лише 11 жовтня та розцінив його як «несомненный знак к нам вашего высокородия неотметной благосклонности и доброжелательства». Зі свого боку преосвященний писав про «всегдашнее к вашему высокородию усердие», бажав успіху «в получении искомого» [1, арк. 406]. Так, цей епістолярій засвідчує приязні стосунки, але обидва документи відповідають етичним нормам листування між ієрархом Церкви та світською особою високого рангу того часу. Тут немає спеціального емоційного зв'язку.

Поряд із цим серед епістолій 1763 р. є цілий «епізод» в листуванні митрополита та отамана, в якому з'ясовується образа честі всього Війська Запорозького. Калнишевський надіслав архієрею офіційну скаргу щодо діяльності на Січі ієромонаха Діонісія, відправленого митрополитом задля збирання милостині на ремонт Софійського собору. Кошовий отаман писав, що посланцю кафедрального монастиря й самого владика увесь Кіш «всякие пособления оказывал и возможным снабдением в прошении допомагать старался» та «в особом почтении имел», тож Діонісій повіз до Києва чимало зібраного. Однак козаки, які їздили до Києва «на поклонение по обещаниям», неодноразово повідомляли, що Діонісій, «забыв все к ему оказание от здешнего войска благодеяния», почав «неведомо за что, зная по скудному разсуждению своему, всех здешних старшин и войско неодинокды ругает принародно всякими скверными словами». Про що, власне, йшлося? Діонісій говорив, ніби «тут християнства нет» [3, арк. 31]. Отже, ієромонах вважав запорожців та їхній побут далекими від християнської моделі поведінки [8; 13]. Відповідно, Калнишевський, стверджуючи, що «мы все, здешнее общество, имея за немалое оскорбление», адже козаки — «сущие цветущаго православия сини, о чем вашему преосвященству и всему целому известно», просив владика Арсенія «не оставитъ Войско Запорожское в таких безразсудных поношениях» і покарати Діонісія за «ложное правоверного Войска Запорожского поношение и брань». Понад те, отаман вимагав більше ні його, ні «ему подобних, таких неблагодарных и поносителей Войска Запорожского» не присилати на Січ. При цьому все козацтво традиційно просило митрополита «милостивим архипастирским благословением пожаловать, чего и ожидая з должним синовним упокорением пребиваем» [3, арк. 31—31зв.].

Зважаючи на те, що Військо Запорозьке було головним меценатом не лише для Київської кафедри, але й усієї митрополичої області, Арсеній Могилянський відразу відреагував (скарга кошового отримана 18 лютого, наказ

виданий 21 лютого), притому спочатку дією. Владика наказав кафедральному наміснику відіслати Діонісія «всилку на целый месяц в катедральный задесенский скиток» (Миколаївський Задесенський монастир) [3, арк. 32]. А вже потому, 23 лютого, преосвященний Арсеній продиктував листа до Петра Калнишевського. Митрополит іменував кошового «высокородный и достойно почтительный», «наш любезный о Христе брате». Насамперед владика дякував за «почти непрерывные неоскудные милости» для кафедри від Війська Запорозького. А вже потому висловлював «крайнее сожаление» за те, що «нашелся здесь такой человек, которой за благоденствие оное обезпамятовався, заплатил... неблагодарствием своим». Особливо дошкульно, що ним став той, «чрез которого руки милостивное подаяние от Войска довольно наздавано». Арсеній пояснював це «злоковарством душевнаго завистливаго и добра ненавидящаго врага, дабы таким лукавым способом благочестивое оное Войско от благоугодного и душеполезнаго того дела отвратити». Однак при цьому митрополит засуджував і «глупство» та «необузданный язык» Діонісія, який запорожців «оскорбил» і «нас огорчил». Тож, не приймаючи від ієромонаха жодних виправдань («виговорок»), його було покарано висилкою на місяць. Архієрей сподівався, що ця історія не кине тінь на «общее всея монастыря Святяя Софии братию», а Військо Запорозьке «как непамятозлобно, забвению тое предаст» та залишиться добродієм для кафедрального монастиря й надалі. Монахи ж разом із владикою будуть молитися за благоденствие Війська Запорозького. У підписі Арсеній знову зужив формулювання «вашего высокородия о Христе Господе брат вседоброжелательный и богомолец» [3, арк. 33—33зв.]. Цей вибачливий лист мав на меті пояснити поведінку Діонісія (в тому числі діявольським «наваждением») та зберегти добрі відносини з Кошом як головним жертводавцем. Отже, в основі листування Київська митрополія та Кіш, а не персонально Арсеній Могилянський та Петро Калнишевський.

Новий лист Петра Калнишевського митрополиту Арсенію був відправлений у липні 1763 р. Кошовий дякував за надіслану владикою ікону св. Петра. Вона потрапила до нього через софійських ієромонахів Рафаїла та Іафета, які мали замінити збирачів милостині на Січі ієромонаха Юста та ієродиякона Микиту. Калнишевський обіцяв надати допомогу збирачам і виконувати «отческие повеления» владики. Він також підтвердив «честное обхождение» та «по должности своей благое содержание» попередніх софійських збирачів милостині [3, арк. 138]. А 13 жовтня 1764 р. Калнишевський слав митрополиту Арсенію обіцяні 9 кобилиць та жеребця [3, арк. 547]. Владика дякував кошовому (6 листопада), бажаючи «от вседаровитаго Господа Бога всяк земных благ изобилия, при том же долголетнаго здравия и душевнаго спасения» [3, арк. 548]. Особисті дари (ікони — окрім св. Петра ще також св. митрополита Макарія та Успіння Богоматері [17, с. 472], коні), а також форма і термінологія звернень засвідчували приязні

стосунки митрополита й кошового, проте більше за рангом, ніж суто персонально, бо хто б не був митрополитом чи кошовим, ці прояви стосунків були б такі самі. Тут немає чогось спеціального, що стосувалося б власне особи владика Арсенія чи кошового Петра. Навіть ікони були чи не єдиною формою дарунку від ієрарха світським особам, лише їхній вибір містив спеціальний сакральний акцент.

Послання самого преосвященного Арсенія до кошового, що датується 3 червня 1769 р. (текст поза межами обох аналізованих збірок), опубліковане М. Шпачинським [17, прил., с. 12—13]. Митрополит повторював інформацію від Калнишевського про «азартників», які вчинили кошовому «неспокойства» та «поругание святым иконам». Владика бажав отаману «впредь благополучнейшую и спокойную жизнь» та для «многолетнего охранения жизни вашей» надсилав подібну до втраченої ікону Успіння Богоматері у срібному окладі та з вкладеними в неї мощами («регестр при сем включается»). Такий особливий сакральний дар був формою архіпастирської підтримки кошовому, якого спіткали неприємності, в тому числі втрата ікони. Цей дар він надсилав із двома софійськими монахами, які відправлялися на Січ для продовження збирання пожертв на ремонт Софійського собору. Владика повідомляв, що завдячуючи подаянням запорожців церква «несколько уже возобновлена», але вона велика за розмірами, тож для завершення всіх робіт потрібно ще чимало коштів, тож митрополит сподівався на нову допомогу. Лист завершувався архіпастирським благословенням: «Бог же богат сый в милости да воздаст за то вашему высокородию и всему Войску Запорожскому сторицею и в будущем веке нетленными благами... О чем и мы усердие ко Господу Богу молитвы всегда возсилать не преминем» [17, прил., с. 13].

Листів військового судді Павла Головатого до митрополита Арсенія справді найбільше (6) з козацької старшини. Всі вони суто ділові. 14 грудня 1765 р. суддя офіційно писав про згорілу похідну Покровську церкву в козацькому поселенні Микитине та про спорядження козаками нової. Головатий просив для цієї церкви новий антимінс та благословення владика на її освячення [1, арк. 35]. При цьому суддя приватно передав Могилянському три червінці [1, арк. 37]. Владика Арсеній відразу надіслав новий антимінс настоятелю церкви ієромонаху Петру та благословив освятити храм [1, арк. 36]. Ще один офіційний лист (липень 1765 р.) стосувався софійських монахів Іуста та Євстратія, які на Січі та на території всього Війська Запорозького збирали милостиню на приписану до кафедральної Трьохсвятительську обитель (на поновлення шпиталю). Головатий засвідчував їхню гідну поведінку, відпускаючи у зворотний шлях [1, арк. 169]. А 20 березня 1766 р. владика Арсеній знову просив суддю посприяти іншим посланцям у збиранні милостині на ту саму потребу [1, арк. 170]. Сам Головатий, зі свого боку, 25 серпня 1766 р. просив митрополита видати ставлену грамоту ди-

якону самарчикської Старокодацької Святотроїцької церкви Аврааму Сагайдаку [1, арк. 487]. У листопаді Могилянський повідомив про видачу прибулому в кафедру Аврааму грамоти, бажаючи помочі «Божия во всеблагодетельствующих при наших архиерейских молитвах вашему высокородию и всему Войску Запорожскому» [1, арк. 488]. Ця церква була дуже важливою для козацтва, тож у ній було аж п'ять священників. Головатий нею постійно опікувався. Так, наприкінці листопада 1766 р. він просив замість п'ятого священника Іосифа Іосифова, який вирішив прийняти монашество, поставити обраного козаками старшинського сина Івана Леонтьєва Ковалевського [1, арк. 526—526зв.]. Владика Арсеній здійснив рукопокладення Івана і видав ставлену грамоту [1, арк. 527]. 15 вересня 1766 р. Головатий просив дати благословення для новозбудованої Покровської церкви в с. Бригадирівці посланому в кафедру священнику Кущинському. Лист закінчувався традиційно: «При том представив себе архипастырскому вашего высокопреосвященства благословению с нашим должным синовским упокорением пребудем» [1, арк. 493]. Звісно, архієрей зробив усе необхідне й повідомив про це Головатого з обов'язковою подачею свого благословення йому самому та всьому Війську Запорозькому [1, арк. 494]. Підкреслимо: все це офіційні справи, які були у сфері виключної компетенції митрополита.

Як годилося, Павло Головатий не оминав можливості висловити вітання митрополиту. 1 травня 1766 р. він повідомляв Могилянського, що через Київ до Петербурга їде делегація «за всемилостивейшим жалованьем». Через них суддя передавав «всенижайший уклон», поручаючи себе й посланців «призрительному архипастырскому благословению» [1, арк. 239]. Це не було щось унікальне: благословення просили всі в якості обов'язкового звернення до владики. Той факт, що Головатий користувався можливістю його донести через посланців, засвідчує традиційне поважливе ставлення судді до митрополита. Проте це слід поставити в загальний контекст, адже Головатий із цими посильними мав надіслати листи й до інших осіб, зокрема в столиці імперії, що не перебільшує рівень цих стосунків. Однак приписка до листа про надіслання Могилянському кримських баликів підкреслює їхні взаємовідносини власне на персональному рівні [1, арк. 241-a].

Серед листування в означених збірках зустрічаються листи й іншої козацької старшини, в тому числі приватні. Наприклад, Андрій Горленко 17 серпня 1766 р. повідомляв владику, що заручив старшу доньку Марію з полковником Севського полку Андрієм Степановичем Милорадовичем, весілля має бути 24 вересня. Горленко просив благословення на шлюб [1, арк. 364]. Митрополит благословив цей шлюб і побажав Горленку побачити майбутніх спадкоємців та нащадків [1, арк. 365]. Цей лист, гадаємо, може певною мірою свідчити про стосунки Могилянського і Горленка на персональному рівні: традиційно просили дозвіл ще на заручини, а затим на весілля, у даному ж випадку йшлося лише про благословення шлюбу.

Особистого листа 2 квітня 1766 р. надіслав Могилянському гадяцький полковник Антон Стефанович Крижановський. Це було пов'язано з його тривалою хворобою. Саме ця обставина спонукала полковника писати просто, без етикетних штампів: «Почитаю за несчастье, что не допустил случай чрез толикое время персональное мое вашему ясне в Богу преосвященству засвидетельствовать почтение. Разные причины были тому препятством, а и ныне болезнь моя уже седмый месяц продолжающаяся, того исполнить не допускает. И для того вместо персонального чрез сие вашему ясне в Богу преосвященству представляю должной мой поклон, и вручая себе святым молитвам вашего ясне в Богу преосвященства, презентую десять имперіалов. В прочем и з домовством моим вашему архипастырскому благословению препоручая навсегда» [1, арк. 185]. Далі з митрополитом спілкувався вже роменський протопоп Костянтин Крижановський. 7 квітня 1766 р. він передавав прохання бригадира і полковника Антона Стефановича відвезти його сина Антона Антоновича для науки «в чужий край», зокрема в Лейпциг у Саксонії, та побути з ним рік для адаптації й знаходження для хлопця необхідних наставників. Отець Костянтин підкреслював, що мав від полковника постійну підтримку й благодіяння, тож просив митрополита дозволити йому цю поїздку, зберегти за ним місце протопопа й тимчасово призначити виконувачем обов'язків протопопа намісника роменського Даниїла Базилевича, а при приходській церкві отця Костянтина залишити вікарія Леонтія Березовського [1, арк. 190—190зв.]. Ця справа розглядалася консисторією й самим митрополитом. Консистористи постановили, що протопопу «неприлично» такою справою займатися. Ситуація була делікатною: адже тільки-но митрополит отримав імперіали, а тепер ще й таке прохання щодо його сина та отця Костянтина. Тож було вирішено, що владики не може прийняти ці кошти, аби це не виглядало як плата за дозвіл протопопу їхати закордон на цілий рік; імперіали були покладені в запечатаний конверт і повернуті. Вирішено було також письмове прохання отця Костянтина повернути йому без резолюції, як ніби не послане й не отримуване в кафедрі, щоб не давати на нього негативної відповіді офіційно. Натомість йому було запропоновано подати нове прохання без згадування полковника й прислуговування йому, а лише про необхідність відвезти свого сина та полковникового для науки закордон й тим «зделать его Отечеству полезним», не вказувати термін, але підкреслити тривалість шляху, на який знадобиться чимало часу [1, арк. 186—189]. Уся ця справа показує розроблення особливих стратегій, які дозволяли б митрополиту не порушувати правила, а Крижановському втілити задум. Однак це не були персональні стосунки: стратегію виробляла Київська духовна консисторія, митрополит лише погодив її. При цьому в усіх відношеннях подиву гідним як на ті часи є факт повернення імперіалів. Саме цей жест свідчить про архієрейське сумління Арсенія Могилянського.

У доволі близьких стосунках митрополит Арсеній був і з бунчуковим товаришем Федором Савичем. У листі від 17 травня 1766 р. Федір щиро дякував владику за прийом, чинений йому з дружиною в Києві та за розміщення в Академію їхніх дітей із благословенням «благодушеполезном их успехе». Савич приніс Могилянському в дар жеребця зі свого кінного заводу й просив архіпастирського благословення для всієї родини [1, арк. 236]. Натомість владику подякував за дар та побажав Савичу і всім його близьким «от всебогатодавца Господа Бога всех земных благ изобилия, купно же многолетнего здравия и вечнаго спасения» [1, арк. 237]. З усіх аналізованих, лише у цьому випадку йшлося не тільки про листовне, але й особисте спілкування Арсенія Могилянського з Федором Савичем та всією його родиною. Така форма стосунків надавала їм сильного емоційного забарвлення.

Серед адресатів / адресантів Арсенія Могилянського були й інші світські приватні особи, зокрема **жінки**. Насамперед виділимо грузинських княгинь.

Княгиня Анна Грузинська (підпис грузинською) в червні 1764 р. писала, що давно має намір відвідати святі місця в Києві та отримати благословення владики, але все ніяк не здійснить свій намір. Тож вона вирішила надіслати митрополиту свій дар — хрест на кlobук, низаний перлами та прикрашений червоними яхонтами й зеленими смарагдами; а також шиту золотом на блакитному бархаті палицю. Княгиня просила прийняти її дар як біблійну лепту вдови. Анна благала молитися за неї, вірячи, що «если в ваших архипастырских молитвах я вспоминаема буду, то Бог мне все во благое поспешит и удостоит дойти до желаемого края» [3, арк. 490—490зв.]. Княгиня просила молитися також за її дітей. У відповідь на це послання 31 серпня митрополит Арсеній писав княгині Анні Єгорівні (так він її іменував) у Москву. Насамперед владику підкреслив, що піклується про київську семисотлітню кафедру, засновану «благочестивым великим князем киевским и всея России самодержцем Ярославом Владимировичем». Саме в цій справі про собор преосвященный Арсеній відправив до Москви кафедрального еклезиарха ієромонаха Саву, який і повідомив митрополита, що княгиня «знатное в том деле подаянием вспоможение учинить изволила» та київську делегацію прийняла. А тепер ще й дорогоцінний хрест на кlobук і палицю прислала. Митрополит Арсеній обіцяв постійно молитися за княгиню й усю її родину та клопотатися перед священномучеником Макарієм, який «в тоей моей катедральной церкви нетленными своими святыми мощами почивает», також допомагати княгині з дітьми [3, арк. 491—491зв.]. На знак благословення Могилянський надіслав княгині ікону Св. Макарія. Ця молитва перед мощами святителя Макарія і дар його ікони показові, ба навіть унікальні. Фінансові документи того часу фіксують поновлення шанування святителя [15, с. 38]. Лист і жести Арсенія Могилянського важливі для доказу «від архієрея» реального продовження культу св. митрополита Макарія не лише в Софійському соборі, але й для вірян назагал.

17 січня 1766 р. до митрополита зверталася вже княгиня Олександра Яківна Грузинська (підпис російською), яка, пригадуючи відвідини Києва й теплий прийом владики Арсенія, вітала його з Новим роком, виправдовувалася, що не писала через «мої завсегдашние болезненные припадки», просила благих молитов за неї та дітей [1, арк. 44]. Княгиня також подарувала преосвященному Арсенію палицю з вишитим зображенням його трона св. Арсенія Тверського [17, с. 476].

Сакральні дари двох грузинських княгинь мали подвійну конотацію: шанування святинь Софійського собору та самого владики Арсенія. З листування архієрея дізнаємося, що жертводавицями були також дружина київського губернатора Глібова Параска (рушник на голландському полотні, червоний оксамитовий омофор з шовковим і срібним шитвом, матеріали для епитрахилі, сакоса та ін.), кн. Марія Голіцина (палиця й нарукавники), удова бунчукового товариша Катерина Борковська (омофор, сакос, панагія), схимонахиня Нектарія (кн. Долгорука) (митра срібно-позолочена, де серед сакральних образів — св. Арсеній Тверський, панагія та ін.) [17, с. 476—478]. Усі вони писали супровідні листи до владики Арсенія й просили його «святих молитв».

У доволі специфічній справі писала митрополиту Арсенію графиня Катерина Михайлівна Рум'янцева. 22 лютого 1766 р. вона повідомила, що якийсь турок Ісмаїл хоче здійснити конверсію на православ'я, він менше півроку вивчає російську мову та Символ Віри, але через немолоді роки (понад сорок років) йому це не дуже вдається. Проте Ісмаїл добре говорить грецькою й знає грецькою Символ Віри («как мне некоторые греки сказывали»). Графиня просила митрополита доручити комусь проєккзаменувати Ісмаїла та навчити всьому необхідному задля благої справи [1, арк. 131]. Митрополит Арсеній 18 березня розпорядився надіслати указ протопопу глухівському Корнилію та членам Глухівського духовного правління, щоб вони турчина випробували й по чиноположенню церковному вчинили конверсію [1, арк. 132].

Дуже цікавим слід визнати лист до митрополита кн. Олени Асанової від червня 1766 р. Княгиня писала про те, що в Софійському соборі, зліва, існує приділ св. Іоанна Предтечі, де щовівторка служили Літургії, яких нині вже немає. Олена мала Предтечу за «особливейшого мне ходатая», молитвами якого до Бога вона отримувала милість. Дванадцять тижнів вона перебувала «в обложной болезни», св. Іоанн Хреститель тричі являвся княгині та дарував одужання. Тож Олена давала лепту до того приділу й зобов'язувалася пожиттєво це робити. Але при цьому, як писала вона, «душа моя желает» щовівторка знову слухати Літургію у цьому приділі, тож просила митрополита поновити таку традицію [1, арк. 284—284зв.]. Владика Арсеній 21 червня наказав «предел святого Иоанна Предтечи очистити и священнослужение на следующий праздник отправлять» [1, арк. 285]. Знову маємо унікальне свідчення про культ Іоанна Хрестителя в Софійському

соборі: його послаблення й нове посилення через відновлення щотижневих Літургій. З іншого боку — це особливий прояв релігійності конкретної особи, яка засвідчувала перед митрополитом Арсенієм трикратне явлення їй шанованого всіма християнами святого.

Новизна. У дослідженні уводиться у науковий обіг корпус листів, з яких лише кілька були раніше опубліковані та залучені до спеціальних праць. Через призму листування виявляються риси характеру, інтересів, інтелектуальних інтенцій, сакральних і речових пріоритетів Арсенія Могилянського. Вперше розглядається символіка пов'язаних з ним сакральних і світських речей та артефактів, словесна жестова система ієрарха Церкви.

Висновки. Загалом листування Арсенія Могилянського зі світськими особами в більшості своїй має офіційний характер і стосується справ Київської митрополії та її духовенства. Лише окремі адресати / адресанти митрополита мали з ним неформальні, персональні стосунки, які давали змогу обмінюватися подарунками, описом власних проблем, стану здоров'я, подій в особистому житті та глибинних релігійних потреб (зокрема особистих молитов владики). Звісно, навіть з давно знайомими та близькими людьми Арсеній Могилянський не міг виходити за межі образу архієрея: звернення пастиря до дітей духовних було незмінним як неписана вимога єпископського сану. Проте через це листування добре проглядає, з одного боку, певне упокорення світській владі (якщо йдеться про розпорядження центральних органів та цариці), але водночас неухильна оборона прав Київського владики й духовенства розпоряджатися церковним життям єпархії та її священства; з іншого боку, прояв особистих інтенцій преосвященного Арсенія, його відкритість до обговорення будь-яких проблем і пошуку шляхів їх вирішення, коли йшлося про «людей добрих» і тих, хто проявляє віру й побожність. На відміну від листування з «рівними» (тобто, іншими ієрархами), в листуванні зі світськими особами будь-якого статусу митрополит Арсеній не міг бути «співмірним» цим особам саме через неподоланну межу між світським і духовним, профанним і сакральним, ієрархом Церкви й дітьми Церкви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 160. Од. зб. 424. Арк. 1—523.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 232. Од. зб. 399. Арк. 1—2.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 182. Оп. 1. Од. зб. 8-б. Арк. 1—432.
4. «*Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии*» / публ. О. Струкевича // Український історичний журнал. 1993. № 7—8. С. 85—101; № 9. С. 87—95.

Дослідження

5. Анисимов М.Ю. Российский посланник в Речи Посполитой Ф.М. Воейков в 1760—1762 гг. // Известия Самарского научного центра РАН. Исторические науки. 2020. № 1 (5). С. 3—10.
6. Владимирский-Буданов М.Ф. Акты по управлению Малороссиею графа П.А. Румянцева за 1767 г. Киев: Типография Университета Св. Владимира, 1891. 44 с.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
8. Кузьмук О.С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII—XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. Київ : Стило, 2006. 171 с.
9. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин : Типо-литография В.К. Меленевского, 1913. 399 с.
10. Надтока О. Київський митрополит Арсеній Могилянський: суспільні погляди за доби політичних змін (1760-ті рр.) // Київська старовина. 2010. № 3.С. 28—29.
11. Надтока О. Листування Київського митрополита Арсенія Могилянського як джерело з історії відносин владичної кафедри і запорозького низового війська (1760-ті рр.) // Воєнна історія. 2013. № 2 (68).
12. Петров М.Т. Румянцев-Задунайский. Москва : РИПОЛ, 1993. Т.1. 428 с.; 1995. Т. 2. 528 с.
13. Плохий С.М. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ : Laurus, 2013. 436 с.
14. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський і його доба (з історії державотворення XVIII століття). Київ : ДАККіМ, 2008. Ч. 1. 238 с.
15. Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. Київ : Логос, 2011. 94 с.
16. Сухих Лідія, Вовк Ольга. Кирило Розумовський : спроба встановлення спадкового гетьманства // Архіви України. 2008. № 3—4. С. 106—123.
17. Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление. Киев : Типография Н.А. Гирич, 1907. 667 с.

Отримано 6 січня 2025 р.

REFERENCES

Documents

1. Fond 160. Unit 424. Fols. 1—523. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond 232. Unit 399. Fols. 1—2. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Fond 182. Unit 8-b. Fols.1—432. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
4. “Proshenie malorossiiskogo shliakhetstva i starshiny vmeste s getmanom o vosstanovlenii raznykh starinnykh prav Malorossii” [“Petition of the Little Russian gentry and elders together with the hetman for the restoration of various ancient rights of Little Russia”] / O. Strukevich (Comp.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 1993. Nos.7—8, pp. 85—101; No. 9, pp. 87—95. [In Russian].

Researches

5. Anisimov M.Iu. Rossiiskii poslanник v Rechi Pospolitoi F.M. Voeikov v 1760—1762 gg. [Anisimov M.Yu. Russian envoy to the Polish-Lithuanian Commonwealth F.M. Voeikov in 1760—1762]. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra RAN. Istoricheskie nauki* [Bulle-

- tin of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. Historical sciences]. 2020. No. 1 (5), pp. 3–10. [In Russian].
6. Vladimirskii-Budanov M.F. Akty po upravleniiu Malorossieiu grafa P.A. Rumiantseva za 1767 g. [Acts on the management of Little Russia by Count P.A. Rumyantsev for 1767]. Kyiv : Printing House of the University of St. Vladimir, 1891. 44 p. [In Russian].
  7. Kohut Z. Rosiiskyi tsentralizm I ukrainska avtonomiia. Likvidatsiia Hetmanshchyny 1760—1830 [Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of Hetmanshchyna 1760—1830]. Kyiv, 1996. 317 p. [In Ukrainian].
  8. Kuzmuk O.S. “Kozatske blahochestia”: Viisko Zaporozke Nyzove I kyivski cholovichi monastyri v XVII—XVIII st.: evoliutsiia vzaiemovidnosyn [“Cossack Piety”: Zaporozhian Lowland Army and Kyiv men’s monasteries in the 17th—18th centuries: evolution of relationships]. Kyiv, 2006. 171 p. [In Ukrainian].
  9. Maksimovich G.A. Deiatelnost Rumiantseva-Zadunaiskago po upravleniiu Malorossie [Activities of Rumyantsev-Zadunaisky in governing Little Russia]. Nizhyn : Typo-lithography of V.K. Melenevsky, 1913. 399 p. [In Russian].
  10. Nadtoka O. Kyivskiy mytropolyt Arsenii Mohylianskyi: suspilni pohliady za doby politychnykh zmin (1760-ti rr.) [Kyiv Metropolitan Arseniy Mohylianskyi: social views in the era of political changes (1760s)]. *Kyivska starovyna* [Kyiv Antiquity]. 2010. No. 3, pp. 28—29. [In Ukrainian].
  11. Nadtoka O. Lystuvannia Kyivskoho mytropolitya Arseniia Mohylianskoho yak dzherelo z istorii vidnosyn vladychnoi kafedry I zaporozkoho nyzovoho viiska (1760-ti rr.) [Correspondence of Kyiv Metropolitan Arseniy Mohylanskyi as a source for the history of relations between the ruling department and the Zaporozhian rank-and-file army (1760s)]. *Voienna istoriia* [Military History]. 2013. No. 2 (68). [In Ukrainian].
  12. Petrov M.T. Rumiantsev-Zadunaiskii [Petrov M.T. Rumiantsev-Zadunaiskyi]. Moscow : RYPOL, 1993. Vol. 1, 428 p.; 1995. Vol. 2, 528 p. [In Russian].
  13. Plokhii S.M. Kozatskyi mif. Isteriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii [Kozatskyi myth. History and national formation in the imperial era]. Kyiv, 2013. 436 p. [In Ukrainian].
  14. Putro O.I. Hetman Kyrylo Rozumovskiy I ioho doba (z istorii derzhavotvorennia XVIII stolittia) [Hetman Kyrylo Rozumovskiy and his time (from the history of state formation of the 18th century)]. Kyiv, 2008. Pt. 1. 238 p. [In Ukrainian].
  15. Sinkevych N. Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivskoi [Relics and miraculous icons of St. Sophia of Kyiv]. Kyiv, 2011. 94 p. [In Ukrainian].
  16. Sukhykh Lidiia, Vovk Olha. Kyrylo Rozumovskiy: sproba vstanovlennia spadkovoho hetmanstva [Kyrylo Rozumovskiy: an attempt to establish hereditary hetmanship]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2008. Nos. 3—4, pp. 106—123. [In Ukrainian].
  17. Shpachinskii N., sviashch. Kievskii mitropolit Arsenii Mogilianskii I sostoianie Kievskoi mitropolii v ego pravlenie [Metropolitan of Kyiv Arsenii Mohylansky and the state of the Metropolitanate of Kyiv during his reign]. Kyiv, 1907. 667 p. [In Russian].

Received on January 6, 2025

Vasyl Ulianovskyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovskyi@knu.ua

Viktor Korotkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: Korotkyi@knu.ua

TWO COLLECTIONS OF LETTERS OF KYIV

METROPOLITAN ARSENIИ MOHYLIANSKYI 1762—1766:

PERSONS, EVENTS, SYMBOLS AND GESTURES

Part 2: Correspondence with secular figures

The purpose of the study is showing the difference in the metropolitan's personality towards persons of varying degrees of closeness and importance to him, with special attention to facts of emotional connection (through special phrases, terms, intimate details of the content, gifts) on the basis of the correspondence of Arsenii Mohylianskyi from 1762—1766, revealing the manifested and unmanifested symbols and gestures in the epistles of His Eminence Arsenii and his addressees. **Methodology** is based on modern developments in epistolary studies, history of everyday life, intellectual history' and historical anthropology. **Novelty.** The study introduces a corpus of letters, only few of which have been previously published and included in specialised works. Through the prism of the correspondence reveals the traits of character, interests, intellectual intentions, sacred and material priorities of Arsenii Mohylianskyi. For the first time, the symbolism of the sacred and secular things and artefacts associated with him is considered. **Conclusions to part 2.** In his correspondence with secular figures, Arsenii Mohylianskyi defended the canonical right to manage the church structures of the Kyiv diocese only by the metropolitan, gently denying the attempts of some secular leaders to dictate their demands (Kyrylo Rozumovskiy). The relations of His Eminence Arseniy with the Cossacks (koshak Petro Kalnyshevskiy) and the Cossack elite (military judge Pavlo Holovatyi) were the closest among all secular figures. This was expressed in special gifts from both sides, the selection of icons and relics as a metropolitan blessing and prayer practices. At the same time, the line "spiritual head — believers" operated both on the etiquette and personal levels. The forms and gestures of the sacred world of Arsenii Mohylianskyi were especially manifested in his veneration and promotion of the shrines of St. Sophia Cathedral. In all cases of the metropolitan's correspondence with secular figures, he acted exclusively as a bishop, whose human manifestations were "hidden" behind the symbolism of words, gifts, and gestures.

Key words: Arsenii Mohylianskyi, Kyrylo Rozumovskiy, Pavlo Holovatyi, correspondence, Kyiv Metropolis, persons, events, symbols, gestures.